

УДК 321(477)

DOI <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.274020>

Пашков Віктор Олександрович, кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціології та політології,
Національний авіаційний університет, м. Київ, Україна
e-mail: viktor.pashkov.polit@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4273-2181

Хомерікі Олена Андріївна, докторка соціологічних наук, професорка,
завідувачка кафедри соціології та політології,
Національний авіаційний університет, м. Київ, Україна
e-mail: khomeriki.helen@gmail.com
ORCID ID: 000-0003-3702-0390

ПОЛІТИКО-РЕЖИМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ (1991–2019): БІГ ПО КОЛУ НА ШЛЯХУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

У статті зроблено спробу осмислення трансформацій політичного режиму в Україні у період 1991–2019 рр. Визначено особливості політичного розвитку країни з моменту проголошення незалежності, специфіку та логіку функціонування політичного режиму в Україні в періоди президенства Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка, В. Януковича та П. Порошенка. Проаналізовано траєкторію політичного розвитку з моменту проголошення незалежності крізь призму транзитологічних студій. На основі цього визначено, що у цьому процесі Україна потрапила в «інституційну колію», коли зміни президентів і урядових команд не приводили до послідовного руху до демократії, а, скоріше, мали ефект маятника, тим самим забезпечуючи країні стабільне перебування в «сірій зоні» між демократією та авторитаризмом. Ланцюг політико-режимних трансформацій в Україні почався з режиму першого президента Л. Кравчука, який можна охарактеризувати як неконсолідований змагальний авторитаризм. Він функціонував у ситуації постійної боротьби центрів влади за майбутню інституційну структуру держави. З прийняттям Конституції 1996 р. він почав еволюціонувати в бік консолідації, але через дію низки причин політичний режим в Україні в 1996–2004 рр. досяг рівня напівконсолідованого змагального авторитаризму. Період президенства В. Ющенко відзначився трансформацією політичного режиму країни в нестабільну електоральну демократію, яка, утім, після приходу до влади президента В. Януковича знову регресувала до рівня змагального авторитаризму: у 2010–2012 рр. – напівконсолідованого, у 2012–2013 рр. – консолідованого. Революція Гідності ознаменувала черговий прорив у справі демократизації і перехід до режиму картельної електоральної демократії.

Однак з середини 2016 р. режим П. Порошенка почав еволюціонувати в неконсолідований змагальний авторитаризм.

Ключові слова: політичний режим, змагальний авторитаризм, політичні трансформації, демократизація, патрон-клієнтстські відносини.

Постановка проблеми. За останні 30 років Україна пройшла складний і суперечливий шлях до побудови демократії, траєкторія якого іноді нагадувала зигзаги, чергування прогресу та відкатів. За цей період у країні змінилося шість президентів, п'ять з яких перемагали на виборах як представники опозиції. Джерела політичного плюралізму та демократизації необхідно шукати в розколі українського суспільства за лінією схід-захід, який спостерігався у 1990–2000-х рр. Цей розкол поєднувався з тим, що Україна від початку обрала президентсько-парламентську модель з певною автономією парламенту, а також різноманіттям груп інтересів на регіональному рівні. Усі ці чинники забезпечили успіх українському плюралізму. Завдяки цьому фрагментарному плюралізму Україна стала першою пострадянською країною, де чинний голова держави зазнав поразки на виборах (Л. Кравчук у 1994 р.). Однак закріплення плюралізму в політичному житті не забезпечили швидкого переходу до побудови консолідованої демократії. Цей шлях став тривалим у часі, багатим на політичні трансформації та досі не завершився. На відміну від країн Східної Європи, де політичні еліти цілеспрямовано сприяли вкоріненню плюралістичних інститутів, українським елітам навички співіснування, мирного розв'язання конфліктів та конкуренції, скоріше, прищеплювались силою обставин, коли жодна з політичних груп не могла монополізувати державну владу чи навіть законодавчу гілку. Тому траєкторія політичного розвитку країни відзначалися ефектами «інституційної колії», коли з обранням кожного наступного президента відбувалися значні трансформації у характері політичного режиму, але країна все одно залишалася в «сірій зоні» між демократією та авторитаризмом. У цьому зв'язку виявлення логіки, чинників і наслідків політико-режимних трансформацій в Україні, осмислення їхньої траєкторії є важливим як із теоретичного, так і з практичного боку. Це дозволить краще зрозуміти як політичний розвиток сучасної України, так і причини, що заважають консолідації демократії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тематика політико-режимних трансформацій в Україні є актуальною та активно досліджуваною у вітчизняному політичному дискурсі. Їм присвячено праці таких відомих українських політологів, як С. Вонсонович, Г. Зеленько, Г. Куц, Ю. Мацієвський, М. Требін, О. Фісун та ін. [1–11]. Зокрема, О. Фісун розглядає ці трансформації крізь призму концепції «неопатрімоніалізму», констатує, що механізми здійснення влади в Україні попри всі політичні перипетії зберігає в якості основи

патрон-клієнтистські відносини. А. Ганжа також осмислює період 2010–2015 рр. крізь призму неопатрімоніального підходу. Г. Куц аналізує вплив двох Майданів (2004 і 2014 рр.) на трансформації політичного режиму в Україні, обмежуючись описом природи та специфіки режимів В. Ющенко та В. Януковича. Інша вітчизняна дослідниця Г. Зеленько використовує для аналізу еволюції політичного ладу в Україні поняття «криза політичного розвитку». На її думку, Україна, потрапивши наприкінці 1990-х рр. у таку кризу і не змігши перейти до консолідації демократії, у своєму розвитку з тих часів іде в рамках інституційної колії, відтворюючи гібридний режим. М. Требін звертає увагу, що середовище пострадянських трансформацій є відмінним від умов у країнах ЦСЄ, як результат, відмінними є й їхні результати. Політичний та культурний спадок радянського періоду зумовлює обмеження та бар'єри на шляху демократизації.

У цій статті ми спираємося на концепцію «змагального авторитаризму» західних політологів Лукана Вея і Стівена Левицькі [12], яка використовується для пояснення політичного розвитку гібридних режимів. Тим самим відбудеться спроба подати власне бачення траєкторії політичних трансформацій в Україні в період незалежності та виявити перешкоди на шляху демократизації.

Постановка мети та завдань дослідження. Метою цієї статті є розгляд політико-режимних трансформацій в Україні в період незалежності та виявлення логіки та траєкторії її політичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду СРСР колишня державна адміністрація активно почала формування нових владних структур, але склад адміністративної еліти майже не змінився. У першій половині 1990-х рр. понад 70% вищих державних службовців становили представники колишньої партійної номенклатури. Політичний режим в Україні у 1991–1994 рр., враховуючи методи управління, розстановку сил, можна визначити як неконсолідований змагальний авторитаризм. При цьому він мав слабо структурований, нестабільний характер. На початковому етапі незалежності ментальна різниця між старою та новою елітами виявилась невеликою. Партійна номенклатура значно послабила свої позиції, але «червоні директори» і націонал-демократи з Народного Руху, які потіснили її у владі, також виховувались у комуністичній системі, несли відбиток відповідної політичної культури [13]. Тому попри демократичну риторику більшість політиків були прихильниками авторитарних методів управління.

Та жодний із політичних акторів за часів **Л. Кравчука** так і не зміг консолидувати владу у своїх руках. Його правління тривало 2,5 року і відзначилось безперервною боротьбою між центрами влади, завершившись достроковими виборами президента та парламенту. Увесь цей час у Верховній Раді активно

діяла антипрезидентська ліва більшість, що протистояла спробам Л. Кравчука розширити повноваження. В умовах розпаду старих і формування нових владних структур, наростання кризових тенденцій в економіці політична конкуренція здійснювалась вільно і чесно. Через брак ресурсів і постійну конфронтацію жодний з акторів не мав змоги одноосібно встановити правила гри на свою користь, ситуативно підтримуючи нестабільну рівновагу і плюралізм.

Іншими характеристиками політичного режиму України в 1991–1994 рр. були загальна інституційна слабкість і низька легітимність влади. Із розпадом СРСР старі політичні інститути були повністю дискредитовані, але багато з них збереглися та продовжували діяти за інерцією (стара Верховна Рада, система рад, судів на місцях). Нові ж створювались украй повільно і з великими труднощами.

Ще на початку конституційного процесу уряд конструювався як слабкий по відношенню до президента, який визначався як голова держави і виконавчої влади. До середини 1990-х рр. нормативна база діяльності Верховної Ради, уряду та президента залишалась неврегульованою через жорстке протистояння гілок влади. У таких умовах правові норми та політичні домовленості сприймалися акторами як тимчасові, вимушені кроки, постійно порушувались.

Слабка структурованість політичного режиму Л. Кравчука була зумовлена декількома чинниками. По-перше, актори виявились неготовими до компромісів у встановленні правил гри. Нестабільна рівновага у протистоянні центрів влади супроводжувалась коливаннями. Так, у 1991–1992 рр. перевага була на стороні парламенту, а в 1993–1994 рр. сильнішим був президент. Під час таких коливань сторони прагнули остаточно перемогти опонента, але їм постійно не вистачало ресурсів [7, с. 56]. Через жорсткі конфлікти чіткі механізми взаємодії гілок влади не могли сформуватись, політична структура стабілізуватись, а сам режим почати консолідуватись. З точки зору теорії транзиту правління Л. Кравчука застрягло на стадії демократичної інституціоналізації, так і не завершивши її.

По-друге, відчувався брак демократичного досвіду в політичних акторів. Мало хто мав реальне уявлення про зміст демократії, відповідних інститутів і процедур. Інституційне будівництво відбувалось значною мірою методом «спроб і помилок». Наштовхуючись на неефективність політичних змін або сильний спротив, актори переважно не прагнули узгодження позицій, часто імітуючи його, а починали шукати нові варіанти змін, які відповідали б їхнім інтересам. Конституційні конструкції в першій половині 1990-х рр. формувались ситуативно в хаотичному потоці політичних подій, процесів і амбіцій.

По-третє, на цьому етапі партії не стали провідними політичними суб'єктами. З початком 1990-х рр. процес утворення партій активізувався, але вони зали-

шались переважно на рівні політичних клубів, а не впливових суспільних структур. Так, лави КПУ в 1991–1994 рр. зменшилися понад утричі, а інші молоді партії не ставили собі за мету розбудову партійної мережі. Рівень охоплення членством у партіях залишався невисоким. Найчисельнішими були КПУ (140 тис. осіб), НРУ (50 тис. осіб), Селянська партія (80 тис. осіб) [14, с. 67].

Використання на виборах до Верховної Ради 1990 і 1994 рр. мажоритарної системи також не сприяло політичній структуризації парламенту та партійному будівництву. Тому політичні партії не відігравали значної ролі ні на парламентських, ні на президентських виборах 1994 р.

Л. Кравчук позиціонував себе як всенародно обраний президент і не прагнув створити власну партію, яка б стала опорою його влади. Під час виборів президента 1991 р. він, як і пізніше його наступник Л. Кучма у 1994 р., спирався на політичну та господарську еліту південно-східних регіонів. Регіональна прив'язка заважала формуванню загальнонаціональних партій, оскільки жодна з політичних сил не могла претендувати на широку соціальну підтримку.

Специфікою політичного режиму України 1991–1994 рр. стала швидка втрата легітимності інститутами влади. Від початку легітимність першого Президента України була вищою, ніж легітимність Верховної Ради, обраної в 1990 р. Фігура Кравчука, обраного 1 грудня 1991 р., за рахунок поєднання перших президентських виборів з референдумом щодо незалежності, асоціювалась у громадян з демократією, державністю. Верховна Рада, обрана формально в радянські часи, яка продовжила свої повноваження як український парламент I скликання, у складі якої домінували ліві сили, мала значно менше довіри.

Сам Л. Кравчук, колишній секретар ЦК КПУ з ідеології, за своїм світоглядом навряд чи був демократом. Його можна вважати одним із засновників вітчизняної політичної традиції маніпулювання правилами і процедурами [5, с. 39]. Зокрема, його згода у вересні 1993 р. на проведення дострокових виборів як парламенту, так і президента була тактичним ходом з метою зниження суспільної напруги та протестної активності [15]. Але вже через декілька місяців, відчуваючи загрозу майбутньої поразки на президентських виборах, він почав робити спроби відтермінувати їхнє проведення.

Політичний режим Л. Кучми. У червні 1994 р. в Україні відбулись позачергові президентські вибори, на яких чинний президент Л. Кравчук програв експрем'єру Л. Кучмі. Перемогу йому забезпечила підтримка південно-східних областей. Таким чином відбулась перша демократична передача влади в країні. Саме з цього часу виявляється одна з особливостей політичного розвитку країни – розвиток плюралізму, демократії підтримується неспроможністю авторитарних правителів консолідувати владу.

Після виборів 1994 р. політичний вплив президента значно збільшився. Новий склад Верховної Ради виявився ще більш фрагментованим за попередній – понад 50% депутатів були безпартійними. Основними недоліками цих виборів стали ліміт явки виборців і слабка роль політичних партій у висуванні кандидатів. Конституційний склад парламенту II скликання не був повністю сформований. Через низьку явку до початку першої сесії було обрані лише 336 із 450 депутатів. У наступні чотири роки постійно тривали довибори. Протягом 1994–1998 рр. фракційний склад Верховної Ради постійно переформатовувався залежно від політичної доцільності. В умовах переваги у парламенті лівих сил його головою був обраний соціаліст О. Мороз, який був опонентом Л. Кучми.

Від самого початку Л. Кучма намагався зміцнити президентську вертикаль з метою консолідації влади у своїх руках. У вересні 1994 р. було створено Раду регіонів для «вироблення узгоджених проєктів рішень з найбільш важливих питань, що виникають у відносинах між органами центральної та місцевої влади». Реальним призначенням цього консультативного органу було посилення контролю президента над органами місцевого самоврядування.

Наступним кроком на шляху зміцнення президентської влади став внесений на розгляд депутатів у грудні 1994 р. законопроект «Про державну владу і місцеве самоврядування». У ньому пропонувалося відокремити законодавчу та виконавчу гілки влади, усунути вплив Верховної Ради на уряд: депутати мали займатись виключно законодавчим процесом, а президент – виконавчими функціями [16, с. 246].

До моменту ухвалення нової Конституції в Україні точилась безперервна боротьба політичних акторів щодо інституційної структури. Як результат цієї тривалої боротьби, Конституція 1996 р. закріпила президентсько-парламентську модель як компроміс депутатів і голови держави.

Вибори до Верховної Ради 1998 р. проводились за новим виборчим законом, який запроваджував змішану систему: 225 депутатів обирались в одномандатних кругах за мажоритарною системою відносної більшості; інші 225 депутатів – за пропорційною системою, за списками партій / блоків. Для останніх встановлювався 4%-й виборчий бар'єр. Партії отримали пріоритетне право висування кандидатів у депутати, представництво у виборчих комісіях. За результатами виборів 4%-й бар'єр подолали вісім політичних сил: КПУ (24,65%), Народний Рух України (9,4), блок СПУ і СелПУ (8,55), Партія Зелених (5,43), НДП (5), «Громада» (4,6), ПСПУ (4), СДПУ (4%). Ще понад 120 депутатів виявились безпартійними [7, с. 104].

Через велику фракціоналізованість складу та поляризованість політичних сил діяльність Верховної Ради протягом 1998–1999 рр. була напівпаралізованою. Більшість голосувань за важливі рішення мали ситуативний характер. Певна

стабілізація ситуації відбулась після переобрання Л. Кучми на другий термін, коли на нетривалий період йому вдалось сформувавши більшість у парламенті. Але вже наприкінці 2000 р. під впливом «справи Гонгадзе», «касетного скандалу», позиції голови держави в парламенті помітно послабилися.

Парламентські вибори 2002 р. також відбулись за змішаною системою. За їхніми результатами в парламенті сформувалося шість фракцій: «За єдину Україну» – 175 мандатів, «Наша Україна» – 119, КПУ – 65, СДПУ (о) – 31, БЮТ – 23, СПУ – 22. Найбільшу фракцію сформував блок «За ЄДУ»: до 35 списочників приєдналися 140 мажоритарщиків, що було зумовлено його статусом «партії влади». Разом з СДПУ (о) і позафракційними він утворив пропрезидентську більшість у Верховній Раді.

Парламентські вибори 1998 і 2002 рр. не були повністю демократичними та чесними. Вони були конкурентними, але нерівними. Адміністрація Л. Кучми намагалася створити провладним силам привілейовані умови, застосовуючи адміністративний ресурс. Крім того, вибори 2002 р. показали ефективність використання електоральних машин. Ідеологічні партії – комуністи, соціалісти, націонал-демократи – на місцях були переможені місцевими елітами.

Ключовими елементами становлення українського політичного режиму за часів президентства Л. Кучми, на нашу думку, стали ухвалення нової Конституції та велика приватизація 1998–2000 рр. Разом ці чинники сформували олігархічно-бюрократичну систему, яку підживлювала системна корупція. Конституційна урегульованість інституційної структури, яка закріпила за головою держави широкі адміністративні, законодавчі та кадрові повноваження, грала на його користь. Перш за все вона надала президенту статус гегемона, який встановлює правила гри, контролює стратегічні позиції політичного життя. Конституційна формула президентсько-парламентської республіки стала результатом компромісу Л. Кучми зі слабкими лівими фракціями, націонал-демократами та регіональними елітами в парламенті. При її розробленні автори орієнтувались на французьку модель організації публічної влади. На їхню думку, сильний інститут президента мав мобілізувати державний апарат і політичні еліти для проведення глибоких економічних реформ, суспільної модернізації.

Велика приватизація у другій половині 1990-х рр. проводилась в умовах відсутності конкуренції та прозорості. Привабливі державні підприємства було передано близьким до родини президента фінансово-промисловим групам [17, р. 9]. Під час великої приватизації держава продала дві групи об'єктів – промислові комплекси (металургія, хімічна, машинобудівна промисловість) та об'єкти енергетичної інфраструктури (облгази, обленерго).

Ухвалення Конституції 1996 р. можна вважати точкою збору політичного режиму в Україні. На нашу думку, він, як і за часів Л. Кравчука, являв собою

змагальний авторитаризм, але почав еволюціонувати від слабо структурованого і неконсолідованого в бік авторитарної консолідації. З другого боку, цей шлях так і не був завершений. Через низку причин Л. Кучма не зміг побудувати повноцінний авторитарний режим. Тому режим Л. Кучми можна схарактеризувати як напівконсолідований змагальний авторитаризм.

Можна виділити у 1998–2004 рр. три точки, які завадили сформувати консолідований авторитаризм. По-перше, президентські вибори 1999 р., які стали серйозним викликом для Л. Кучми. Щоб зберегти владу і переобратись він доклав величезних зусиль для розколу опонентів («Канівської четвірки») та проведення у другий тур зручного лідера комуністів П. Симоненка. По-друге, звинувачення президента у причетності до вбивства журналіста Г. Гонгадзе значно підірвали суспільну та міжнародну довіру до влади. Протестні акції «Україна без Кучми» навесні 2001 р. з вимогами його відставки стали дестабілізуючим чинником для режиму. По-третє, за результатами парламентських виборів 2002 р. опозиція отримала понад третину місць. Л. Кучма у 2002–2004 рр. діяв в умовах сильної опозиції в парламенті.

Консолідації режиму також заважало нестабільність та конкуренція в самій виконавчій владі, що призводило до постійних змін урядів. Парламент і президент мали симетричне право відставки уряду. Майже всі прем'єр-міністри у 1996–2004 рр. були компромісними фігурами між інтересами президента та ситуативною більшістю у Верховній Раді. Через велику політичну фрагментацію парламенту, слабкість системи «стримувань і противаг» утвердилась практика формування непартійних урядів, якими фактично керував президент. З другого боку, відставки більшості урядів за часів Л. Кучми відбувались саме з ініціативи голови держави. У 1994–2004 рр. в Україні змінилось сім урядів (В. Масола, Є. Марчука, П. Лазаренко, В. Пустовойтенко, В. Ющенко, А. Кінаха, В. Януковича). Середня тривалість існування одного кабінету становила 1,5 року. Їхні відставки зумовлювались не прорахунками в роботі чи неефективністю політики, а конфліктами між президентом і прем'єром [18, с. 162]. Л. Кучма змінював прем'єрів майже щороку, побоюючись виростити собі політичного конкурента.

В останні роки правління Л. Кучми політичний режим в Україні представляв змішане правління близького оточення та окремих членів сім'ї президента. Також на ухвалення рішень впливали конкуруючі олігархічні групи. Кожна з них в обмін на політичну лояльність отримувала привілеї та бізнес-преференції у своїх базових регіонах. Однак напівавторитарний олігархічний режим Л. Кучми не виходив за рамки змагального авторитаризму, оскільки виборчі механізми протягом усього періоду залишались як конкурентними за своїми результатами, так і дієвими з точки зору легітимації та здійснення влади.

Політичний режим В. Ющенка. Третій Президент України В. Ющенко прийшов до влади на потужній хвилі «Помаранчевої революції». Масові протести 2004 і парламентські вибори 2006 рр. демонтували авторитарний режим Л. Кучми, відкривши можливість для подальшої демократизації суспільно-політичного життя. Політичний режим за часів правління В. Ющенка конституювали перехід до парламентсько-президентської республіки та парламентські вибори 2006 і 2007 рр. Як і його попередники, В. Ющенко не захотів миритись з обмеженням своїх владних прерогатив, а тому конфронтаційна атмосфера у відносинах президента та парламенту, характерна для всього періоду незалежності, під час його правління ще більше загострилась. Майже всю свою каденцію третій Президент України провів у боротьбі з парламентом і прем'єр-міністрами.

Вибори до Верховної Ради 2006 р. вперше пройшли за суто пропорційною системою при зниженні бар'єру до 3%, що сприяло фракційній структуризації парламенту. Виборча кампанія відзначилась вільною конкуренцією і відсутністю централізованого адміністративного тиску. Пропорційна система хоч і була більш демократичною, ніж змішана, з точки зору представництва соціальних інтересів, але також мала недоліки. Головним із них були закриті партійні списки кандидатів. Виборець голосував або за партійний бренд, лідера або відомих людей у першій десятці списку, часто не знаючи решту кандидатів. Також закриті списки зробили актуальною проблему формування їх. Головну роль у цьому процесі отримала партійна верхівка, що ставило в повну залежність від її волі решту членів партії.

За результатами парламентських виборів 2006 р. 3%-й виборчий бар'єр змогли подолати п'ять політичних сил: Партія регіонів – 32,14% (186 мандатів), Блок Юлії Тимошенко – 22,29 (129), Блок «Наша Україна» – 13,95 (81), СПУ – 5,96 (33) та КПУ – 3,66% (21) [6, с. 84] Третій, по суті, провальний результат президентського блоку був зумовлений постійними конфліктами всередині правлячої команди, перш за все між В. Ющенком та Ю. Тимошенко. У новій Верховній Раді політичні актори чітко поділились на два табори – «помаранчеві» (НУ, БЮТ) та «біло-блакитні», представлені «регіоналами» на чолі з В. Януковичем та комуністами. Ураховуючи жорсткий ідеологічний поділ, можливості та формати парламентської коаліції було зведено до мінімуму, а «золоту акцію» отримала СПУ. У підсумку соціалісти в обмін на посаду спікера парламенту утворили з ПР і комуністами антипрезидентську коаліцію, яка внесла Президенту України кандидатуру В. Януковича на посаду прем'єр-міністра. Не маючи конституційної можливості відхилити її, В. Ющенко змушений був погодитись та внести її до парламенту. Сформована за підсумками виборів парламентська більшість та новий уряд не приховували своїх намірів взяти реванш за поразку на президентських виборах

2004 р., обмежити повноваження В. Ющенка. Першим кроком на цьому шляху стало ухвалення 21 грудня 2006 р. закону «Про Кабінет Міністрів України». Під час його ухвалення президент навіть скористався правом вето, але консолідоване голосування парламентської коаліції та БЮТ дозволило подолати його, проігнорувавши всі зауваження голови держави. Він також став першим законом, що набув чинності без підпису президента, оскільки В. Ющенко не підписав його, вважаючи таким, що порушує Конституцію. Пізніше Конституційний Суд визнав закон таким, що не відповідає Конституції.

На початку 2007 р. керівництво урядово-парламентської коаліції шляхом корупції почало переманювати депутатів з опозиційних фракцій. В. Янукович прагнув сформувати конституційну більшість у Верховній Раді (понад 300 голосів), щоб обмежити повноваження В. Ющенка. «Тушкування» депутатів також підривало позиції опозиційного БЮТ, який втрачав чисельність.

Загроза формування антипрезидентської конституційної більшості, узурпації влади Партією регіонів змусила В. Ющенка діяти. 2 квітня 2007 р. він видав указ про розпуск Верховної Ради та призначення дострокових виборів на 27 травня. Формальною причиною зазначалась політична корупція у стінах парламенту. Але депутатська більшість та уряд на чолі з прем'єром В. Януковичем не визнали указу. Протягом квітня президент двічі видавав укази про розпуск Ради, але депутати продовжували засідання. У результаті країна опинилась у глибокій політичній кризі. Виходом із тупику стали неформальні домовленості, досягнуті 27 травня 2007 р. Усі сторони погодились на дострокові парламентські вибори, але були змінені їх дата та причина [11, с. 10]. Вибори було призначено на 30 вересня, а причиною розпуску парламенту стала відсутність однієї третини конституційного складу. Для цього опозиційні депутати від БЮТ і «Нашої України» склали свої повноваження.

Дострокові парламентські вибори відбулись 2007 р. і проводились за тими ж правилами, що і вибори 2006 р. До Верховної Ради потрапили знову п'ять політичних сил: Партія регіонів – 34,37% (175 мандатів), Блок Юлії Тимошенко – 30,7 (156), Блок «Наша Україна – Народна Самооборона» – 14,16 (72), КПУ – 5,39 (27) та Блок Литвина – 3,96% (20), який замінив у Раді соціалістів. ПР знову формально виявилась переможцем виборів і сформувала найбільшу фракцію, але в новій фракційній конфігурації Ради опинилась в опозиції. Значно покращила свої позиції БЮТ, яка разом із НУ-НС сформували проєвропейську коаліцію, а лідер партії Ю. Тимошенко стала прем'єр-міністром (2007–2010).

З точки зору демократизації конституційна реформа 2004 р., безперечно, мала позитивний вплив. По-перше, перерозподіл повноважень сприяв появі в політичній системі альтернативного президентському центру влади – уряду

на чолі з сильним прем'єром, які спирались на парламентську більшість. Існуюче співвідношення сил, коли на виборах 2006 і 2007 рр. партія президента займала лише третє місце і стабільно втрачала підтримку, зводило нанівець його спроби повернути собі повноваження. Ситуація розділеного правління змушувала політичних акторів вчитись домовлятися, узгоджувати позиції. По-друге, перехід до парламентсько-президентської моделі збільшив роль партій у політичному процесі, сприяв формуванню та стабілізації конкурентної партійної системи. Партії стали головним суб'єктами, каналом доступу до урядових посад. Парламентські вибори 2006 і 2007 рр., які проводились за пропорційною системою, суттєво зменшили фракціоналізацію парламенту. Протягом президентства В. Ющенка боротьбу за владу вели три провідні гравці – «Партія регіонів», БЮТ і «Наша Україна». При цьому перші дві сили за своїми поглядами, методами політичного управління навряд чи були демократами. Інші сили – КПУ, СПУ та Блок Литвина – були витіснені на периферію політичних процесів і конкурували між собою за «золоту акцію» – право бути молодшим партнером при формуванні парламентської коаліції з одним із важковаговиків. По-третє, політична реформа мала своїм наслідком розсіювання контролю над адміністративно-силовим ресурсом, що ускладнювало концентрацію влади в руках однієї політичної групи та створювало сприятливі умови для вільної конкуренції. В умовах прем'єр-президентської системи функціонувала не одна, як раніше, а дві конкурентні патронажні мережі.

Таким чином, під час президентства В. Ющенка в Україні функціонував режим електоральної демократії. Він сформувався та підтримувався провідними акторами ситуативно внаслідок більш-менш рівного співвідношення їхніх сил і ресурсів, а також відсутності у президента стійкої підтримки у парламенті. Демократичні інститути розвивались не тому, що цього прагнули політичні еліти, а тому, що ніхто з них не міг остаточно монополізувати владу. Електоральна демократія часів В. Ющенка, як засвідчив перебіг подальших подій, виявилась крихкою. По-перше, її функціонування було повністю зумовлене існуючою політичною кон'юнктурою, а не довгостроковими інтересами акторів. По-друге, ефекти роздвоєного правління, фрагментація еліт, помножені на особисті амбіції лідерів, продукували велику кількість жорстких конфліктів у владі, які дискредитували ідею демократії в очах суспільства.

Політичний режим В. Януковича. Перманентні конфлікти лідерів «помаранчевого» табору створили умови для приходу до влади Партії регіонів на чолі з В. Януковичем. Його перемога на президентських виборах 2010 р. ознаменувала новий цикл режимних трансформацій, зміну політичного ландшафту, різке посилення донецького клану в управлінській вертикалі [19, с. 346]. Нова владна команда взяла курс на зміну правил гри під себе. Завдяки жорстким методам В. Янукович швидко сконцентрував владу у своїх руках,

у політичному житті відбувся авторитарний регрес, однак у перспективі його режим виявився нестабільним і був повалений масовими протестами 2013–2014 рр. У політичній науці на цей момент сформувався консенсус щодо природи та характеристик режиму В. Януковича. Найчастіше дослідники визначають його як кланово-олігархічний, недемократичний [4, с. 167]. Однак більш детальні класифікації майже відсутні. Та безсумнівним є той факт, що режим В. Януковича відрізнявся як від правлінь попередників (Л. Кучми, В. Ющенко), так і від постреволуційного президенства П. Порошенка.

На нашу думку, найбільш коректним є визначати політичний режим в Україні 2010–2013 рр. в термінах транзитологічних студій як змагальний авторитаризм. При цьому він не був статичним і зазнав еволюції, пов'язаної зі ступенем концентрації владного впливу в руках правлячої групи і зміною розстановки сил всередині неї. Виходячи з цього, ключовими точками конструювання режиму В. Януковича стали рішення КСУ від 30 вересня 2010 р. про скасування конституційної реформи 2004 р. і вибори до Верховної Ради 2012 р. Останні стали своєрідним рубіконом у розвитку режиму В. Януковича, посиливши і до того його сильні особисті позиції, а в системі ухвалення рішень провідну роль почали відігравати представники родини президента, відтісняючи інші внутрішні групи. Тому, на нашу думку, політичний режим у 2010–2012 рр. мав риси напівконсолідованого змагального авторитаризму, а після парламентських виборів 2012 р. він отримав консолідований вигляд.

Після інаугурації в лютому 2010 р. новому президенту швидко вдалося встановити контроль над владною вертикаллю. 10 березня парламент ухвалив закон «Про Регламент Верховної Ради України», який змінив механізм формування парламентської коаліції. Відтепер до неї могли вступати не лише фракції, а й окремі народні депутати. 11 березня було сформовано коаліцію «Стабільність та реформи», до якої увійшли 235 депутатів – фракції Партії регіонів, КПУ, Блоку Литвина та 16 депутатів–перебіжчиків з НУ-НС і БЮТ. Тоді ж було призначено новий уряд на чолі з соратником В. Януковича М. Азаровим.

В. Янукович, як і його попередники, не захотів миритися з обмеженими повноваженнями. Оскільки в парламенті на тлі поляризації сил він не мав змоги сформувати конституційну більшість і змінити Основний Закон, то його команда домоглась своєї мети іншим шляхом. 30 вересня 2010 р. КСУ ухвалив рішення про скасування політичної реформи 2004 р. Тим самим було відновлено дію редакції Конституції 1996 р. з широкими повноваженнями голови держави. Думка про те, що В. Янукович, відновивши дію редакції Конституції 1996 р., повернув політичну систему часів Л. Кучми, є перебільшеною. Стара конституційна формула, відновлена в 2010 р., діяла в зовсім інших

умовах і закономірно призвела до інших політичних наслідків. На момент його приходу до влади, країна пережила «Помаранчеву революцію», дві відносно чесні парламентські кампанії 2006–2007 рр., витримала тест «двох передач влади», діяла сильна опозиція, були незалежні ЗМІ.

Спираючись на міцну парламентську більшість і власний уряд, В. Янукович побудував жорстку централізовану систему управління, у центрі якої знаходився він сам і його адміністрація [10, с. 18]. Фактично ключові рішення ухвалювались обмеженим колом осіб, до якого входило не більше 10–15 осіб з числа членів родини президента, вищих партійних функціонерів і олігархів. Такий неpubлічний спосіб вироблення політики часто мав наслідком корпоративні, непрозорі рішення, віддалення влади від громадян. Результатом цього стало посилення особистої влади президента, рух до авторитаризму.

Під час правління В. Януковича відбувся наступ на свободу слова, зібрань, інститути громадянського суспільства, значно почастишали напади на журналістів і громадських активістів, зменшився рівень політичної конкуренції. Після приходу до влади Януковича парламентську опозицію було усунуто від розподілу впливових посад у державному апараті, а також практично позбавлено можливостей впливати на законодавчий процес. Її відносини з владою відзначались жорсткою конфронтацією з тотальним диктатом влади. Системного характеру набула практика силового тиску на опозиційних діячів – кримінальні справи, арешти, податкові перевірки з метою перешкоджання політичній діяльності. У 2010–2011 рр. правоохоронні органи порушили понад 200 кримінальних справ проти функціонерів попередньої влади. Зокрема, під слідством опинились колишні міністри – економіки Б. Данилишин, природних ресурсів Г. Філіпчук, внутрішніх справ Ю. Луценко та ін. [2, с. 58]. Квінтесенцією силового тиску у відносинах з опозицією стало кримінальне переслідування головного конкурента на виборах, колишнього прем'єр-міністра Ю. Тимошенко. У жовтні 2011 р. її було засуджено до семи років ув'язнення. Можна сперечатись щодо змістовності звинувачень, але політична природа судового процесу над опозиціонеркою не викликає сумнівів. До цього жодний президент не наважувався до таких відкритих політичних репресій.

Паралельно відбулися суттєві зміни в самому опозиційному таборі, пов'язані з новими політичними реаліями. Після поразки В. Ющенка його партія швидко втратила залишки електоральної підтримки і маргіналізувалась. На початку 2011 р. її рейтинг становив близько 1%. Основним центром консолідації опозиційних сил став БЮТ, який попри ув'язнення лідерки зберігав значну підтримку. Напередодні парламентських виборів 2012 р. ця політична сила об'єдналась із «Фронтом змін» А. Яценюка. Іншими гравцями в опозиційній ніші були партія «УДАР» В. Кличко і ВО «Свобода» О. Тягнибока. Але

головною проблемою опозиції залишалась відсутність фокусного лідера, якого б підтримувала значна частина суспільства.

В. Янукович став першим президентом, який використовував свою партію як інституційну опору влади. Він активно реалізовував курс на перетворення Партії регіонів на домінуючу партію. У 2010–2011 рр. до її структури було інкорпоровано клієнтурну групу «газовиків» (С. Львовичкін, Д. Фірташ, Ю. Бойко), поглинуто «Сильну Україну» С. Тігіпка. Такі союзи посилювали як особисту патрон-клієнтську мережу президента, так і ресурсну базу правлячої партії. Майже всі губернатори одночасно очолювали обласні осередки Партії регіонів і були відповідальними за її результати на виборах.

У 2011 р., щоб не допустити послаблення позицій президентської партії напередодні виборів до Верховної Ради, влада ініціювала реформу виборчого законодавства. Пропорційну систему було замінено на змішану, за якої половина депутатів обирається в одномандатних округах, а виборчий бар'єр для політичних партій було підвищено з 3 до 5%. Парламентські вибори 2012 р. лише посилили контроль президента Януковича над Верховною Радою та його вплив на виконавчу вертикаль. За їхніми результатами за партійними списками до парламенту пройшли п'ять політичних сил – Партія регіонів (30% голосів виборців), об'єднана опозиція «Батьківщина» (25,5), «УДАР» (14), КПУ (13,2), ВО «Свобода» (10,45%). Після розподілу депутатів-мажоритарщиків між фракціями співвідношення сил у Раді виявилось наступним: ПР – 207 мандатів, або 46% місць, «Батьківщина» – 101 мандат, «УДАР» – 40, «Свобода» – 38, КПУ – 32 мандати. Вибори хоч і було визнано конкурентними і вільними, але відбулись вони з численними порушеннями.

Після виборів у Верховній Раді зміцнилась коаліція Партії регіонів і КПУ. Це дозволило адміністрації В. Януковича швидко сформувати другий уряд М. Азарова (2012–2014). Таким чином, отримавши трохи більше половини голосів виборців на президентських і 30% за партійними списками на парламентських виборах, ПР повністю монополізувала політичне поле в країні, не залишивши опозиції шансів на отримання значущих посад. Монополізація політичного поля відбувалась адміністративними методами в умовах фрагментованості еліт. Розширення президентських прерогатив сприймалось правлячими елітами як остаточна консолідація режиму. До початку 2013 р. адміністрація В. Януковича монополізувала контроль над усіма вищими та регіональними органами влади, правоохоронною системою та судами [9, с. 158]. Стратегія влади щодо побудови штучного моноцентризму виштовхувала опозицію на маргінес, радикалізувала її настрої у бік «вуличної» альтернативи.

Як і за часів Л. Кучми, президент Янукович, формально будучи лише главою держави, де-факто керував урядом. Прем'єр-міністр та окремі міністри,

близькі до його родини, були носіями конкретних персональних інтересів президента. Слід відзначити, що сила президентів Л. Кучми та В. Януковича фактично виявилась дещо розбіжною, що вплинуло на різницю політичних режимів. Зокрема, Л. Кучма конструював силу своїх повноважень з огляду перш за все на фракціалізованість парламенту. Він використовував відсутність у Верховній Раді стабільної більшості як інструмент, який фактично посилював і без того формально сильні повноваження президента. Натомість В. Янукович формував своє становище в політичній системі з огляду на партійну структурованість парламенту. Наявність своєї більшості в Раді посилювала його й без того сильні конституційні повноваження.

За результатами парламентських виборів у грудні 2012 р. було сформовано другий уряд М. Азарова. Формально він був партійним, але логіка його формування говорить про напівпартійний характер. 23 з 24 міністрів номінально представляли правлячу Партію регіонів, але в реальності 10 з них можна вважати непартійними. Ключові міністерства – економіки, фінансів, внутрішніх справ, доходів – очолили не партійні високопосадовці, а наближені до президента, його синів особи. На своїх посадах вони обслуговували особисті інтереси родини В. Януковича.

Разом із тим через низку причин В. Янукович не зміг знищити демократичні інститути. По-перше, правляча група від початку не була монолітною. Партію регіонів та оточення В. Януковича складала принаймні чотири політичні клани – «сім'я» (члени родини та близькі до них особи), брати Ключови, «газовики» (С. Львовичкін, Ю. Бойко, Д. Фірташ), «промисловці» (Б. Колесніков, Р. Ахметов, О. Вілкул). Ці групи постійно вели боротьбу між собою за вплив на президента. Частина цих груп, будучи орієнтованими на експорт на західні ринки, виявились незацікавленими в побудові консолідованого авторитаризму, оскільки це могло загрожувати їхнім інтересам і безпеці. По-друге, режим В. Януковича виявився не таким же міцним з точки зору його підтримки. Навіть на піку популярності Партія регіонів мала не більше 30–32%, а на заході, в центрі та на півночі підтримка опозиційних сил перевищувала провладні. Такий стан зберігав фрагментацію еліт, плюралізм. Парламентські та місцеві вибори в цей період, хоч і мали ознаки контрольованого характеру, відбувались із застосуванням потужного адміністративного ресурсу, але в цілому були відносно конкурентними, забезпечивши опозиції значне представництво. Так, за результатами парламентських виборів 2012 р. три опозиційні фракції за партійними списками отримали майже 50%, завоювали 178 мандатів (приблизно 40% від загальної кількості їх). Після виборів опозиція в парламенті на деякий час була маргіналізована, але виключити її лідерів з політичного процесу влада так і не змогла. Це дозволило їм під час вуличної мобілізації восени 2013 р. очолити масові протести і повалити режим В. Януковича.

Режим П. Порошенка. Революція Гідності в лютому 2014 р. ціною сотні людських життів знищила авторитарно-олігархічний режим В. Януковича. 21 лютого 2014 р. на тлі розстрілів активістів парламент проголосував за повернення до парламентсько-президентської республіки в редакції Конституції 2004 р. Після втечі В. Януковича з країни депутати констатувала його самовисунення від здійснення повноважень і призначали дострокові президентські вибори на 25 травня 2014 р. Тоді ж було сформовано перший уряд А. Яценюка, який керував країною в перехідний період.

Президентська кампанія 2014 р. відбувалась у надзвичайно кризових умовах – анексії Криму, розпалювання сепаратизму на Донбасі, паралічу державної влади. Постреволюційна турбулентність і великі загрози для державності призвело до того, що переможцем у першому турі став один із лідерів опозиції П. Порошенко з результатом 54,7% голосів виборців.

Повалення масовими протестами режиму В. Януковича у лютого 2014 р. і президентські вибори у травні стали відправною точкою формування в Україні нового політичного режиму на чолі з П. Порошенком. Завершили процес побудови постреволюційної влади дострокові вибори до Верховної Ради. Ці три ключові події, які відбулися з лютого по жовтень 2014 р., переформатували політичне поле та визначили вектор режимних трансформацій у наступні роки.

У серпні 2014 р. новий президент оголосив дострокові парламентські вибори, розраховуючи отримати у новому скликанні Ради лояльну більшість. З цією метою було збережено змішану виборчу систему, за якої мажоритарна складова виступає інструментом посилення позицій президентської фракції. Одразу після приходу до влади П. Порошенко відновив свою політичну партію «Солідарність», яку було перейменовано на Блок Петра Порошенка. З другого боку, БПП протягом 2014–2019 рр. так і не стала інституціоналізованою партією, а була, скоріше, особистою клієнтелою президента. Через політичні амбіції провідні урядовці А. Яценюк, О. Турчинов, А. Аваков вийшли з лав «Батьківщини» і створили власну партію «Народний фронт» для участі у виборчій кампанії, а в проросійській ніші на руїнах Партії регіонів виник її політичний наступник – «Опозиційний блок».

Парламентські вибори 2014 р. пройшли вільно і чесно, носили конкурентний і непередбачуваний характер. За результатами їх у Верховній Раді було сформовано шість фракцій: БПП (146 депутатів), НФ (83), ОБ (40), «Самопоміч» (32), РПЛ (22), «Батьківщина» (19). Також із мажоритарників було сформовано дві депутатські групи – «Відродження» та «Воля народу» [1, с. 309]. Підсумком цих виборів стало формування коаліції «Європейська Україна» з п'яти фракцій, до складу якої увійшли 302 депутати. Однак її ядром стали фракції БПП і НФ, яким дісталися 17 з 20 портфелів у другому уряді А. Яценюка. Посада прем'єра відійшла НФ як переможцю за партійними

списками, а БПП отримав посаду спікера (В. Гройсман) та більшість крісел у Кабінеті Міністрів.

Політичний режим в Україні в 2014 р. сформувався як картельна, конкурентна, нестабільна демократія. Іншими його характеристиками стали мобілізаційна спрямованість, прозахідна орієнтація, милітаризація, демократизація механізмів політичної участі. В умовах російської агресії, гострої економічної кризи нова влада оголосила курс на масштабні реформи економіки та державного управління. У 2014–2016 рр. було запущено реформи поліції, армії, медицини, децентралізації та декомунізації [20, р. 819].

На відміну від часів В. Ющенко, в Україні в 2014–2016 рр. не виникли ефекти роздвоєного правління. З одного боку, П. Порошенко через найбільшу фракцію у Раді та більшість голосів в уряді, кулуарні домовленості з іншими політичними гравцями контролював діяльність парламентсько-урядової коаліції. З другого – після виборів до Верховної Ради сформувалась така конфігурація владної піраміди, за якої президент і його партія не могли сконцентрувати всю владу в своїх руках. Фактично сформувалась «картельна» партія влади (БПП + НФ), кожна частина якої мала власні, нерідко протилежні інтереси, однак внаслідок існуючої розстановки сил не могла реалізувати їх без згоди партнера. Результатом симбіозу у владі стало формування двох конкуруючих патрон-клієнтських мереж навколо президента та прем'єра та кулуарно-квотний принцип розподілу посад у державних органах і компаніях. Іншим наслідком нової владної конструкції стало розпорошення силового та адміністративного ресурсу, що сприяло демократизації. «Народний фронт» у 2014–2019 рр. через міністра А. Авакова зберігав контроль над системою МВС (поліція, Національна гвардія, прикордонна служба), що було одним із головних стримуючих чинників розширення владного впливу президента.

Дії та стратегія інституційних змін П. Порошенка засвідчили, що він прагнув до інституціоналізації президентства, але, як і його попередники, розумів цей процес як розширення власних повноважень. Не маючи змоги безпосередньо збільшити свої конституційні повноваження, він діяв тоншим шляхом. Протягом 2014–2018 рр. Рада ухвалила понад 40 законів, які наділяли голову держави новими повноваженнями, не зафіксованими в Конституції. Вони були неконституційними, але дієвими на практиці. У результаті президент отримав 12 додаткових кадрових повноважень, які стосувались державних регуляторів (Нацкомфінпослуг, НКРЗІ, НКРЕКП), правоохоронних органів (ДБР, НАБУ, САП, Антикорупційний суд) і сфери оборони і безпеки (Національна гвардія, ДК «Укроборонпром»).

Нестабільний режим електоральної демократії у 2014–2016 рр. сформувався та підтримувався комбінацією декількох чинників. По-перше, свіжою була пам'ять про період правління В. Януковича, яке сприймалося крізь приз-

му кривавих подій у Києві [21, с. 330–331]. У цих умовах ніхто з політичних акторів не порушував питання посилення президентських повноважень, а парламентсько-президентська модель розглядалась як найбільш оптимальна з точки зору запобігання новому авторитарному відкату. Навряд чи П. Порошенко був демократом, але він опинився в «демократичній ситуації», окресленій Євромайданом, і змушений був грати за її правилами [22, р. 114]. По-друге, крихкий баланс сил, який унеможлиблював монополізацію влади однією групою, сприяв плюралізму і фрагментації еліт. БПП являла собою класичну партію влади пострадянського зразка – конгломерат місцевих еліт, бюрократії та професійних політиків, об'єднаних навколо президента і доступу до використання державних ресурсів. Розпочата децентралізація посилила політичну суб'єктність мерів великих міст, перетворивши їх на впливових гравців на регіональному рівні, з якими центральна влада відтепер мала домовлятися про підтримку. Таким чином, після Революції Гідності політичні ресурси у країні було розподілено серед значно більшої кількості акторів і більш рівномірно, що сприяло поліцентричності політичного життя. По-третє, президентська партія не мала відчутної електоральної та ресурсної переваги над іншими гравцями. На парламентських виборах 2014 р. вона отримала 21,8% голосів виборців, на місцевих виборах 2015 р. – 19,5%. Мери найбільших міст, окрім Києва, також не були членами БПП. Їхня політична взаємодія з центральною владою будувалась на особистих домовленостях з президентом.

З середини 2016 р. після формування в парламенті вузької коаліції БПП і НФ почалася якісна трансформація політичного режиму в бік напівконкурентного, «м'якого» президентсько-олігархічного авторитаризму. Глава держави за рахунок законних повноважень, неформального впливу та маніпуляцій установив своє домінування в системі органів влади. Відставка другого уряду А. Яценюка у квітні 2016 р. мала на меті посилення політичного впливу президента. У новому уряді БПП збільшив своє представництво, отримавши 19 з 24 міністерських портфелів, включно з посадою прем'єра, яким був призначений спікер парламенту В. Гройсман. Адміністрація Порошенка відводила йому роль технічного виконавця її волі, але дуже швидко новий прем'єр почав вибудовувати власну патрон-клієнтську мережу.

Специфікою політичного режиму з середини 2016 р. і до президентських виборів 2019 р. було те, що всередині владної піраміди функціонували три конкуруючі патронажні мережі – президента, прем'єра та Народного фронту. Окрему клієнтурну групу також мав мер Києва В. Кличко. Після переформування правлячої коаліції НФ хоч і втратив посаду голови уряду, але отримав «ресурсні» відомства – Міністерство інфраструктури та Міністерство екології та природних ресурсів, зберіг вплив на ухвалення політичних рішень.

Кулуарні конфлікти цих владних груп за контроль над державними структурами та фінансовими потоками супроводжувались силовими атаками.

У 2016–2018 рр. позиції П. Порошенка у структурі влади значно зміцнились. Розставляючи своїх людей не лише в підпорядковані, а й у інші державні інституції, які формально підпорядковувались Кабміну, парламенту або були незалежними, він значно зміцнив власну патрон-клієнтистську мережу, яка охопила майже всю адміністративну машину [23, с. 75]. Стратегія неформальної концентрації влади президентом була спрямована на усунення впливу інших владних груп і переобрання Порошенка на другий президентський термін. П. Порошенко не був прихильником жорстких методів політичної боротьби, використовував м'які форми тиску – інформаційні атаки, податкові перевірки та відкриття кримінальних справ за фінансові злочини з метою зробити своїх опонентів більш поступливими.

Політичний режим П. Порошенка в 2016–2019 рр. трансформувався з крихкої електоральної демократії на неконсолідований змагальний авторитаризм. Його ознаками стала неформальна концентрація влади в руках президента, спроби м'якими репресіями зберегти свої владні позиції, тиск на ЗМІ та опозицію [3, с. 30]. При цьому консолідація режиму П. Порошенка не досягла рівня режиму В. Януковича у 2010–2012 рр. Цей процес гальмували низька електоральна підтримка президента, що викликала невпевненість еліт у його переобранні, та неможливість концентрації ним усього силового ресурсу. Тому він активно маніпулював демократичними інститутами та процедурами, але не міг відмовитись від них. Більш того, опозиція мала реальні шанси перемогти чинного президента на виборах.

Висновки. Аналіз режимних трансформацій у 1991–2004 рр. свідчить про те, що траєкторія політичного розвитку України є своєрідним рухом по колу, який супроводжується чергуванням періодів демократизації й авторитарних регресів [24]. У першій половині 1990-х рр. політичний режим в Україні під впливом постійної боротьби центрів влади за майбутню інституційну структуру являв собою неконсолідований змагальний авторитаризм. Ухвалення Конституції 1996 р. з широкими повноваженнями президента запустило процеси його консолідації, які, втім, через низку обставин не завершилися. Як результат, політичний режим Л. Кучми у 1996–2004 рр. можна визначити як напівконсолідований змагальний авторитаризм.

«Помаранчева революція» 2004 р. ознаменувала прорив у демократизації суспільно-політичного життя та чергову трансформацію політичного режиму в Україні. Період правління В. Ющенка можна схарактеризувати як електоральну демократію. Однак її існування зумовлювалося не стратегічними інтересами провідних політичних акторів, а крихким балансом сил, коли жоден з них не міг остаточно монополізувати владу.

Прихід до влади у 2010 р. команди В. Януковича запустив авторитарний відкат у політичному розвитку України. Нова правляча група взяла курс на зміну правил гри під себе й адміністративну монополізацію політичного поля в країні. При цьому опозиційні сили послідовно витіснялися на маргінес. Політичний режим В. Януковича зазнав певної еволюції: у 2010–2012 рр. мав риси напівконсолідованого змагального авторитаризму, а після виборів до Верховної Ради 2012 р. отримав консолідований вигляд.

Результатом Революції Гідності стало розблокування демократизації через силову зміну правлячих еліт. Демократична ситуація, окреслена Євромайданом, зумовила формування та функціонування у 2014–2016 рр. в Україні політичного режиму картельної електоральної демократії, яка спиралася на дві провідні сили (БПП і НФ). З середини 2016 р. після відставки другого уряду А. Яценюка баланс сил почав зміщуватися на користь президента П. Порошенка. Його політичний режим у 2016–2019 рр. трансформувався з електоральної демократії на неконсолідований змагальний авторитаризм і був підпорядкований меті забезпечення обрання П. Порошенка на другий президентський термін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вонсович С. Г. Окреслення інституціонального ландшафту політичного транзиту в Україні. *Політологічний вісник*. 2014. Вип. 73. С. 304–313.
2. Ганжа А. М. Неопатримоніальний політичний режим в Україні 2010–2015: аналіз функціонування політичної системи. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2015. Вип. 28. С. 56–62.
3. Гапоненко В. А. Перспективи еволюції гібридної інституційної системи сучасної України. *Наукові праці МАУП. Серія: Політичні науки*. 2019. Вип. 58 (2). С. 27–32.
4. Денисенко В. І. Режим Віктора Януковича в дискурсі української науки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 166–170.
5. Зеленько Г. Кризи політичного розвитку в Україні: причини та зміст. *Політичні дослідження*. 2021. Вип. 2. С. 33–61.
6. Куц Г. М. Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід майданів. *Сучасне суспільство*. 2014. Вип. 1. С. 82–94.
7. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці : Книги – XXI, 2016. 552 с.
8. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах : монографія / за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. Харків : ХІФ КНТЕУ, видавець О. А. Мірошніченко, 2019. 284 с.
9. Трач А. С. Політичний режим пострадянської України: між поліцентризмом та моноцентризмом. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 154–162.

10. Требін М. П. Вплив особливостей пострадянської трансформації на сучасний стан України. *Практична філософія*. 2011. №4 (42). С. 15–26.
11. Фісун О. Неформальні інститути та неопатрімоніальна демократія. *Агора*. 2016. Вип. 17. С. 9–13.
12. Levitsky S., Way L. A. Elections without Democracy. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13, number 2. P. 51–65.
13. Требін М. П. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. Вип. 26 (30). Харків : НТУ «ХПІ», 2010. С. 110–118.
14. Борtnіков В. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія. Луцьк : РВВ «Вежа», 2007. 524 с.
15. Історія України : навч. посіб. для вищ. навч. закл. / авт. кол.: К. В. Астахова, А. О. Гайков, В. С. Жилкін та ін. ; за заг. ред. Г. І. Костакова ; Нар. укр. акад. Харків : Вид-во НУА, 2003. 447 с. URL: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/75> (дата звернення: 23.12.2022).
16. Полякова Л. І. Характер взаємодії гілок влади в Україні у 1994–1998 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. 27. С. 244–250.
17. Malygina K. Ukraine as a neo-patrimonial state: understanding political change in Ukraine in 2005–2010. *SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*. 2010. Vol. 13, issue 1. P. 7–27.
18. Бялоблoцький З. Урядові кабінети в умовах конституційного напівпрезидентського республіканізму в Україні (1996–2013 рр.). *Вісник Львівського університету*. Серія: Філософсько-політологічні студії. 2013. №3. С. 156–175.
19. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2016. 560 с.
20. Klymenko L. Choosing Mazepa Over Lenin: The Transformation of Monuments and Political Order in Post-Maidan Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 2020. Vol. 72, issue 5. P. 815–836.
21. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. ; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. 492 с.
22. Pleines H. Oligarchs and Politics in Ukraine. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. 2016. Vol. 24, number 1. P. 105–127.
23. Чальцева О. М. Інституціональний детермінаційний фактор формування національної моделі публічної політики України. *Політичне життя*. 2018. Вип. 3. С. 71–77.
24. Требін М. П. Онтологія авторитаризму: філософсько-правовий аспект. *Філософія і сучасність* : наук.-теор. і практ. журн. / за ред. професора С. М. Пазиніча. 2009. Вип. 3. С. 93–106.

REFERENCES

1. Vonsovych, S. H. (2014). Okreslennia instytuttsionalnogo landshaftu politychnoho tranzytu v Ukraini [Outline of the institutional landscape of political transit in Ukraine]. *Politolohichnyi visnyk – Political science bulletin*, 73, 304–313 [in Ukrainian].
2. Hanzha, A. M. (2015). Neopatrymonialnyi politychnyi rezhym v Ukraini 2010–2015: analiz funktsionuvannia politychnoi systemy [Neopatrimonial political regime in Ukraine 2010–2015: analysis of the functioning of the political system]. *Visnyk KhNU im. V. N. Karazina. Serii: Pytannia politolohii – Bulletin of V. N. Karazin KhNU. Series: Questions of political science*, 28, 56–62 [in Ukrainian].
3. Haponenko, V. A. (2019). Perspektyvy evoliutsii hibrydnoi instytuttsiinoi systemy suchasnoi Ukrainy [Prospects of the evolution of the hybrid institutional system of modern Ukraine]. *Naukovi pratsi MAUP. Serii Politychni nauky – Scientific works of MAUP. Political science series*, 58 (2), 27–32 [in Ukrainian].
4. Denysenko, V. I. (2018). Rezhym Viktora Yanukovycha v dyskursi ukrainskoi nauky [Viktor Yanukovich's regime in the discourse of Ukrainian science]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 50, 166–170 [in Ukrainian].
5. Zelenko, H. (2021). Kryzy politychnoho rozvytku v Ukraini: prychny ta zmist [Crises of political development in Ukraine: causes and content]. *Politychni doslidzhennia – Political studies*, 2, 33–61 [in Ukrainian].
6. Kuts, H. M. (2014). Perypetii formuvannia politychnoho rezhymu v postradianskii Ukraini: dosvid maidaniv [The vicissitudes of political regime formation in post-Soviet Ukraine: the experience of the Maidans]. *Suchasne suspilstvo – Modern society*, 1, 82–94 [in Ukrainian].
7. Matsiievskiy, Yu. V. (2016). *U pasttsi hibrydnosti: zygzagy transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991–2014)* [Trapped in hybridity: zigzag transformations of the political regime in Ukraine (1991–2014)]. Chernivtsi: Knyhy – XXI [in Ukrainian].
8. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh* [The social and humanitarian sphere of Ukraine in modern discourses]: monohrafiia. Kharkiv: KhIF KNTEU, vydavets O. A. Miroshnychenko [in Ukrainian].
9. Trach, A. S. (2015). Politychnyi rezhym postradianskoi Ukrainy: mizh politsentryzmom ta monotsentryzmom [The political regime of post-Soviet Ukraine: between polycentrism and monocentrism]. *Aktualni problemy polityky – Actual problems of politics*, 55, 154–162 [in Ukrainian].
10. Trebin, M. P. (2011). Vplyv osoblyvosti postradianskoi transformatsii na suchasnyi stan Ukrainy [The influence of features of the post-Soviet transformation on the current state of Ukraine]. *Praktychna filosofia – Practical philosophy*, 4 (42), 15–26 [in Ukrainian].
11. Fisun, O. (2016). Neformalni instytuty ta neopatrymonialna demokratsiia [Informal institutions and neopatrimonial democracy]. *Ahora – Agora*, 17, 9–13 [in Ukrainian].
12. Levitsky, S., & Way, L. A. (2002). Elections without Democracy. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 13 (2), 51–65.
13. Trebin, M. P. (2010). Politychna kultura vladnoi elity Ukrainy v umovakh rozbudovy demokratychnoi pravovoi derzhavy [The political culture of the ruling elite of Ukraine

- in the conditions of the development of a democratic legal state]. *Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnichnoi elity – Problems and prospects of the formation of the national humanitarian and technical elite*: zb. nauk. prats (Pp. 110–118) / Za red. L. L. Tovazhnianskoho, O. H. Romanovskoho. Issue 26 (30). Kharkiv: NTU «KhPI» [in Ukrainian].
14. Bortnikov, V. (2007). *Politychna uchast i demokratiia: ukrainski realii* [Political participation and democracy: Ukrainian realities]: monohrafiia. Lutsk: RVV «Vezha» [in Ukrainian].
 15. Astakhova, K. V., Haikov, A. O., & Zhyllkin, V. S., et al. (2003). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]: navch. posib. dlia vyshch. navch. zakl. / za zah. red. H. I. Kostakova; Nar. ukr. akad. Kharkiv : Vyd-vo NUA. Retrieved from <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/75> [in Ukrainian].
 16. Poliakova, L. I. (2009). Kharakter vzaiemodii hilok vlady v Ukraini u 1994–1998 rr. [The nature of the interaction of the branches of government in Ukraine in 1994–1998]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 27, 244–250 [in Ukrainian].
 17. Malygina, K. (2010). Ukraine as a neo-patrimonial state: understanding political change in Ukraine in 2005–2010. *SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 13 (1), 7–27.
 18. Bialoblotskyi, Z. (2013). Uriadovi kabinety v umovakh konstytutsiinoho napivprezydentskoho respublikanizmu v Ukraini (1996–2013 rr.) [Government offices in the conditions of constitutional semi-presidential republicanism in Ukraine (1996–2013)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: filosofsko-politohichni studii – Bulletin of Lviv University. Series: philosophical and political studies*, 3, 156–175 [in Ukrainian].
 19. Bezruk, O. O., Herasina, L. M., & Holovko, I. V., et al. (2016). *Pravova i politychna kultura ukrainskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia* [Legal and political culture of Ukrainian society under the conditions of modernization of political and legal life]: monohrafiia / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
 20. Klymenko, L. (2020). Choosing Mazepa Over Lenin: The Transformation of Monuments and Political Order in Post-Maidan Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 72 (5), 815–836.
 21. Vdovychyn, I. Ya., Uhryn, L. Ya., & Shypunov, H. V., et al. (2015). *Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory)* [The latest political vocabulary (neologisms, occasionalisms and other innovations)] / za zah. red. N. M. Khomy. Lviv : Novyi Svit – 2000 [in Ukrainian].
 22. Pleines, H. (2016). Oligarchs and Politics in Ukraine. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 24 (1), 105–127.
 23. Chaltseva, O. M. (2018). Instytutsionalnyi determinatsiinyi faktor formuvannia natsionalnoi modeli publichnoi polityky Ukrainy [Institutional determining factor in the formation of the national model of public policy of Ukraine]. *Politychne zhyttia – Political life*, 3, 71–77 [in Ukrainian].
 24. Trebin, M. P. (2009). Ontolohiia avtorytaryzmu: filosofsko-pravovy aspekt [Ontology of authoritarianism: philosophical and legal aspect]. *Filosofia i suchasnist – Philosophy*

and modernity: Naukovo-teoretychnyi i praktychnyi zhurnal / za red. profesora S. M. Pazynicha, Issue 3, 93–106 [in Ukrainian].

Pashkov Viktor Oleksandrovich, PhD in Political Sciences,
Associate Professor of the Department of Sociology and Political Science,
National Aviation University, Kyiv, Ukraine

Khomeriki Olena Andriivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor,
Head of the Department of Sociology and Political Science, National Aviation
University, Kyiv, Ukraine

POLITICAL TRANSFORMATIONS IN UKRAINE (1991–2019): RUNNING IN A CIRCLE ON THE WAY TO DEMOCRACY

The article attempts to comprehend the transformations of the political regime in Ukraine in the period 1991–2019. The features of the political development of the country since the declaration of independence, the specifics and logic of the functioning of the political regime in Ukraine during the presidency of L. Kravchuk, L. Kuchma, V. Yushchenko, V. Yanukovych and P. Poroshenko are determined. The trajectory of political development since the declaration of independence is analyzed through the prism of transitological studies. Based on this, it was determined that in this process Ukraine fell into an «institutional rut», when the change of presidents and government teams did not lead to a consistent movement towards democracy, but rather had a pendulum effect, thereby ensuring the country's stable stay in the «gray zone» between democracy and authoritarianism. The chain of political and regime transformations in Ukraine began with the regime of the first President L. Kravchuk, which can be characterized as unconsolidated competitive authoritarianism. It functioned in a situation of constant struggle between the centers of power for the future institutional structure of the state. Since the adoption of the Constitution in 1996, it began to evolve towards consolidation, but for a number of reasons, the political regime in Ukraine in 1996–2004 reached the level of semi-consolidated competitive authoritarianism. The period of V. Yushchenko's presidency was marked by the transformation of the country's political regime into an unstable electoral democracy, which, after President V. Yanukovych came to power, again regressed to the level of competitive authoritarianism: in 2010–2012 – semi-consolidated, in 2012–2013 – consolidated. The Revolution of Dignity marked another breakthrough in democratization and the transition to a cartel electoral democracy. However, since mid-2016, the Poroshenko regime began to evolve into unconsolidated competitive authoritarianism.

Keywords: *political regime, competitive authoritarianism, political transformations, democratization, patron-client relations.*

